

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 73
(19704)
2023 чылдың
сентябрь 27
среда

Хүннүң үнери — 06.36
Ажары — 18.31
Хүн дурту — 11.55

Садар өртээ
хостуг

12+

Төөгүзү онзагай байлак

Материалды 12-ги арындан номчуур.

Тыва биле Свердловскунуң быжыг харылзаазы

"Улусчу фронт. Шуптузун тиилелгеге" төлевилелдин волонтерлары болгаш Бүгү-российжи улусчу фронтунуң Тывада күүсекчи комитетиниң удуртукчузу Саима Далчинниң Москва болгаш...

\ 5-ки арында

Меңгилиг оранга ынак чораан дарга

Владимир Думатович Хемер-оол СЭКП-ниң Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретарына ажылдап турган үеде мени партия райкомунуң организакчы килдизиниң эргелекчизинге ажылдаарынче деткээн...

\ 9-ку арында

503

өг-бүлени Кызыл хоорайга
социал хөмүр-биле хандырар.

Национал чечен чогаал шаңналы

Тыва Республиканың Националдар херектериниң талазы-биле агентилел чогаал адырында "Национал чечен чогаал шаңналы" мөөрейге ажылдарны сентябрь 25-тен хүлээп эгелээрин чарлаан. Шаңналды ноябрь 1-де Тыва дыл хүнүнге тураскааткан байырлыг хемчегде тыпсыры чаңчыл болган.

Мөөрейге тыва дыл кырында бижээн чогаалдарны, өске чоннарның дылында бижээн чогаалдарның очулгаларын (тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче): романнарны, тоожулар база чечен чугаалар чыындыларын, ол ышкаш барымдаалыг проза база амгы үеде бар авторларның сактыышкын чогаалдарын кирип болур.

Киржикчи ийден хей эвес чогаалды кирип эргелиг.

Ооң мурнунда киржип турган чогаалды мөөрейге катап кириштирбес.

Дилогиялар, трилогияларны чаңгыс чогаал кылдыр көөр.

Бир эвес авторлар бөлүү-биле бижиттинген чогаал мөөрейниң шаңналын алыр болза, ону үлештирер.

Тоожулар база чечен чугаалар чыындызының эң эвээш хемчээли үш ама саазын (ол дээрже хос чери-биле кады парлаан 40 муң үжүк) болур. Чогаалдың эң улуг хемчээлинде кызыгаар чок.

Тыва Республиканың Националдар херектериниң талазы-биле агентилел ажылдарны дараазында адреске хүлээп турар: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1Б, кабинет 300. Тайылбыр алыр телефону: 8(39422)6-00-62.

Үзүктел чок контрольда

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Москвага Россияның чырыдыышкын сайыдының оралакчызы Андрей Николаев-биле ужурашкан. Тыва бодунуң мурнунда хөлчок идээрге-даа бол, кончук чугула сорулгаларны салган. Ооң бирээзи 2024 чылдың төнчүзүнге чедир он бир школаны ажылгалга кириери болур. Оларның дөртүн бо чылын-на белениниң шугумунче кириер. Ындыг кыска үениң дургузунда кым-даа мооң мурнунда республикага тудугларны дужаавайн келген.

Ужуражылганың дугайында Тываның Баштыңы мынчаар бижип турар:

"Кызылда, Сукпакта, Вавилин ээпээнде, Бал-

газын суурда өөредилге черлериниң тудуу озалдаашкын чок чоруп турар дээрзин Андрей Виктор-овичке дыңнаттым.

Ук тудугларны бодунуң дорт хайгааралымда алган мен. Тургустунуп келген бергедээш-киннерни керээлиг организация-биле кады шалыпкын шиитпирлеп турар бис. Бо өөредилге чылының үшкү улдунунда оларга өөредилге чорудулгазын эгелей бээрин кызыдып турар бис. Тудугну доозуп, дөрт школаны ажылгалга кириптеривиске, регионга

үш муң өөредилге олуду тургустунар.

Тывада чоннуң саны доктаамал өзүп турарын Андрей Викторович демдегледі. Өөредилге инфраструктурасының чаартылгазы – школаларның, уруглар садтарының, техникумнарның тудуу база септелгези регионга эргежок чугула херек. Ынчанга бис РФ-тиң Президентизиниң эгелээшкини-биле боттанып турар программаларга идепкейлиг киржип турар бис. Бо өөредилге чылының бетинде чер-черлерде 13 школаны үндезини-биле септедивис. Сентябрь 1-де уруглар чаартыган школаларда парталар артынга олурар аргалыг болган. Ам тутунуп турар школаларга мооң мурнунда көрүп көрбээнивис ажылчын күштер хаара туттунар – 1000 ажылчын болгаш 95 кезек техника. Тудугнуң төлөвилээшкини болгаш тудуг ажылдары канчаар чоруп турары – үзүктел чок контрольда" – деп, Тываның Баштыңы сочкеткилерде бодунуң арынынга бижээн.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

«СОЦИАЛ ХӨМҮР» ГУБЕРНАТОР ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Хөмүр-даштың шынары...

Хей ажы-төлдүг болгаш амыдыраар акша-хөреңгизи чедишпес өг-бүлелерге «Социал хөмүр» губернатор төлөвилелиниң деткимчези-биле күрүнө дузалап турар. Чылдың-на ук төлөвилел-биле одаар чүүл алыр өг-бүлелерниң даңзызын чаартып, бадылап турар.

Социал хөмүр-даш алыр өг-бүлелерниң хей нуруузу Кызыл хоорайда чурттап турар. Бо чылын 503 өг-бүлени халас хөмүр-даш-биле хандыраар. Хөмүр-даш одавайн турар Тере-Хөл биле Тожу кожууннарда өг-бүлелер одаар ыяшты дузаламчыга алыр.

Социал хөмүр-дашты хей ажы-төлдүг, тодаргайлаарга, дөрт болгаш оон көвей ажы-төлдү өстүрүп кижизидип турар болгаш амыдыраар акша-хөреңгизи чедишпес, от одаар чер бажыңныг өг-бүлө ап болур. Өг-бүлениң ай санында ап турар акша орулгазы Тывада амыдыраарыңга көрдүнген акша-хөреңгиниң кудуку хемчээлинден көвүдес болур ужурулуг.

Одаар чүүл бээр күрүнө деткимчезин ап турар өг-бүлелерниң саны чылдың-на көвүдөп турар. Социал хандырылганы 2017 чылда – 718 өг-бүлө, 2018 чылда – 1061, 2019 чылда –

2032, 2020 чылда – 3085, 2021 чылда – 3222, 2022 чылда 3624 өг-бүлө алган.

Ук төлөвилелдин деткимчези-биле күрүнөден халас одаар чүүл алырда, билдириш-кинни чылдың-на январь 10-дан март 31-ге чедир Тываның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга чагыртыр албан черлеринге, өг-бүлө болгаш уругларга социал дуза чедирер төптерге, Кызыл хоорайның чагыргазының социал политика талазы-биле департаментизинге кириер.

Кызыл хоорайның чурттакчызы Салимаа Күжүгет «Социал хөмүр» губернатор төлөвилелиниң деткимчезин алган:

– Бо чылдың эгезинде Кызыл хоорайның чагыргазының социал политика талазы-биле департаментизинге четкеш, херек документилерни шуптузун чыгаш, дужаапкан мен. Ооң мурнунда күрүнө деткимчези хөмүр-даш черле албайн турган бис. Паспорт, хей ажы-төлдүг деп шынзылга бижи, каш акша-шалың ажылдап турарының дугайында бижи, уругларымның херечилелдери дээш бар-ла документилерни чыгаш, дужааптарымга, документилеримни хүлээп алган дугайында документ берди. Күзүн одалга сезону эгелээр бетинде, хөмүр-дашты

дүжүрер деп баргаш долгартар бис дээш, телефонумнуң дугаарын арттырып алган. Сентябрь эгезинде долгаш, хөмүрнү эккеп дүжүрүп берди. Хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге 2 тонна хөмүрнү халас дүжүрүп берип турары экидир. Ол өг-бүлелерге дыка эки деткимче. Четтирдивис. Ынчалза-даа хөмүрнүң шынарының талазы-биле эки чүве чугаалап шыдавас-тыр мен. Элезин ышкаш хоюг хөмүр болду. Бодувустуң садып алган хөмүрүвүс-биле холуп алгаш, одап тур бис. Хөмүр-даш уургайында ажылдап чоруур кожам деткимче-биле алган хөмүрүвүстү көргөш, «чиг» хөмүр-дүр дээн. Ол улустуң дылы-биле алырга, «чиг» хөмүр дээрже кургатпаан хөмүр дээн деп билдим.

Кызыл хоорай чагыргазының социал политика департаментизи хөмүрнүң шынарының талазы-биле ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызы харыылаар дээр болду.

ТР-ниң Одалга болгаш энергетика сайыды Эдуард Куулар хөмүр-даштың шынарының дугайында тайылбырны кылган:

– Хөмүр-даштың шынарынга хамаарыштыр кижилер бүрүзүнүң бодалы аңгы-аңгы. Чамдык улус хоюг, а бир чам-

дызы бүдүн-бүдүн хөмүрнү «эки» деп санаар. Хөмүр канчап-даа «чиг» болбас, шык бооп болур. Бир эвес «Социал хөмүр» губернатор төлөвилели-биле алган хөмүрүңерниң шынары багай болза, ол-ла дораан ойталап болур. Бир болза, ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызының социал четкиде арыныңче бижи азы долгап болур. Биске багай

хөмүр дугайында хомудал келирге, медээ келген адресче тускай комиссияны чорудар бис. Хөмүр-даштың шынарын ук комиссия тодарадыр.

Комиссия социал хөмүрнү лабораторияга хынаан соонда, хөмүрнүң шынары, шынап-ла, багай болза, хомудал кириген хамаатыга катап шынары эки одаар чүүлдү бээр.

/ Айдың ОНДАР.

| НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛ |

Суггатты улам сайзырадыр

Россияның бүгү девискээринге 13 миллион га черни суггаттыг болдурары – чурттуң көдээ ажил-агый адырында кол сорулгаларның бирээзи. Ону боттандыраарының күрүне программаны ажылдап кылган, Россия Федерациязының Чазааның тускай доктаалы-биле ол программаны күштүг болдуруп бадылаан.

Сиген болгаш тараа шөлдери суггатчыдарының программасында эрги суггарылга системаларын септээри, чаа системаларны тудары база көрдүнген. Бо программалар-биле чергелештир сиген болгаш тараа шөлдериңиң шынарын экижидери-биле агротехниктиг ажилдарны чорударының программалары база бар. Регионнар боттарының суггарылга программаларын ажылдап кылып, оларны камгалап, сиген, тараа шөлдериңиң хөрзүнүн экижидеринге херек акша-хөреңгини акшалаңдырышкынның федералдыг дөстөрүндө үндүрүп алурунун аргалары бар.

Тываның агаар-бойдузунуң байдалы кааңдаачал болгаш, тараа, ногаа тарып өстүреринге ындыг-ла кончуг таарымчалыг эвес. Ынчангаш республиканың көдээ ажил-агыйының ажилдакчылары суггатче кичээнге кезээде угландырып турган. Республиканың тараа болгаш ногаа шөлдериңде суггарылга четкилерин септээр база ажыглаарының айтырыы 2014 чылда көдүрлүп эгелээн. Таңды кожуунда Дүрген, Чеди-Хөл кожуунда Элегес суггарылга четкилерин федералдыг өңчүже шилчидер,

оларны септээр дугайында шийтпирни Россияның Көдээ ажил-агый яамызының мелиорация департаментини хүлээп алырын Тываның Көдээ ажил-агый яамызы ынчан чедип алган.

2014–2016 чылдардан эгелээш республиканың девискээринде улуг суггарылга системаларын федералдыг өңчүже шилчидер, биче хемчээлдиг суггарылга четкилерин республиканың, кожууннарның, сумуларның болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң мөөңнөп чыгган акшазы-биле септээр ажил элээн шуудаан.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг 2021 чылдың чайын Сүт-Хөл кожууну кезип чоруурга, “Саян” кооперативтиң 200 га шөлдө тарып өстүрүп турар тараазы суггат чок арткан болган. Ооң чылдагааны – суггарылга системазы ажыглал чок турганы. “Ак” суггарылга системазы чүге ажыглал чогуң Владислав Ховалыг сайгарып тура, ооң эрге-байдал документилерин дарый тургузуп, продукция бүдүрүкчүзүңге быжыглаарын тус чер чагыргазыңа сүмелээн. Бо таварылга суггарылга системаларының эрге-байдал документилерин тургузар ажил 2021 чылга чедир маажым чоруп келгениниң херечизи.

2022 чылдың чайын республикада тараа шөлдериңиң барык чартык кезин хирези кааңдаашкынга таварышкан, агаар-бойдузунуң чаъс-чайының идегээр деп чүвениң кедизи чок дээрзин көргүскен. Республикага мелиорацияны улам сайзырадыры болгаш суггарылга

системаларын катап тургузары көдээ ажил-агый адырыңа 2023 чылда кол сорулга деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Тыва Республиканың Дээди Хуралыңа Айыткалыңа онзалап демдеглээн.

2023 чылда федералдыг акша-хөреңгини республикада суггарылга системаларының септелгезинге хаара тудар дээш, оларның эрге-байдал документилерин ажылдап кылыр даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Көдээ ажил-агый яамызыңа болгаш муниципалитеттерниң удуртулгаларыңа берген. Суггарылга системаларының хемнерден тараа болгаш сиген шөлдериңге чедир улуг хемчээлдиг бугалары федералдыг өңчүге, хову болгаш сиген шөлдериңде суггарылга четкилерин муниципалдыг өңчүге хамааржыр кылдыр документилерин тургускан. Суггарылга системаларын септээриниң федералдыг программалары база ажылдап кылдынгылаан. Республикада суггарылга системаларын септээринге херек акша-хөреңгини федералдыг бюджеттен үндүрүп алырының бир аргазы – “Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал төлевилелге киржири.

“Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал төлевилелге 2023 чылда кириштирери-биле Тывадан ийи арат тараажыларның суггарылга системаларыг шөлдөргө агротехниктиг ажилдарны чорудар тала-

зы-биле төлевилелдерин РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызының тускай комиссиязы шилип алган. Олар дээрже Бии-Хем кожуунуң Тарлаг сумуда “Малиновка”, Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл сумуда “Терезин” суггарылга системаларында шөлдери тарааны болгаш тарымал сигенни тарып өстүреринге белеткээр талазы-биле Айдың Соскал биле Орлан Балчийниң төлевилелдери-дир. Агротехниктиг ажилдарны чорударыңа херек акшаның чартыын азы 50 хуузуң федералдыг бюджеттен тускайлап бээри, арткан 50 хуузуң төлевилелди саналдап кириген тараажылар боттарының акша-хөреңгизи-биле дуглаары – “Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал төлевилелдин негелделери.

Республикада суггарылга системаларының материал-техниктиг байдалын сайгарып көөр, оларны септээр, ажыглалга кирир талазы-биле хемчеглерни саналдап кирир тускай комиссияны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле тургускан. Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның девискээринде Мажаалык, Кочетов болгаш Элегес суггарылга системаларын септээш, ажыглалга кирир саналды Тываның Чазаанга республиканың Көдээ ажил-агый яамызы кириген турган. Мажаалык, Кочетов болгаш Элегес суггарылга системаларын катап ажыглалга кирир болза, 2,6 муң га шөлге тараа болгаш ногаа аймаан, картофельди суггарып тарып өстүрүп болур деп Көдээ ажил-агый яамызының специалистери санап үндүрген. Көдээ ажил-агый яамызының саналдап киригени төлевилелдин Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг деткээн. Ону боттандыраарыңа акша-хөреңгини республиканың 2023 чылда бюджетинге тускайлаан.

Регионнарда суггарылга системаларының септелгезинге болгаш тудуунга деткимчени күштөлдирери-биле 535,5 миллион рубль акшаны 2023 чылда немей үндүрериниң дугайында айттышкынны Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Михаил Мишустин берген. Ол айттышкын езугаар Тываның көдээ ажил-агыйының мелиорация ажилдарыңа 8 миллион рубль акшаны тускайлап бээр. Ол акшаны Тывада суггарылга системаларын септээринге база тударыңа, суггаттыг шөлдериңиң хөрзүнүнүң шынарын экижидери-биле агротехниктиг ажилдарны чорударыңа ажыглаар деп республиканың көдээ ажил-агый сайыды Алдай-Мерген Ховалыг чугаалаан.

Чаа завод

КМД-ЭНЕРГО компания Кызыл кожуунуң девискээринде тудуг ажилдарынче кирген. Элегес-Аксы суурдан ырак эвесте белеткээн участкада тудугнуң тавааның өргөн-нерин быжыглап эгелээн. Чаа бүдүрүлгениң чаңгыс аай ханаларын эптээр.

– Чугаа дүрген тудуп үндүрер кылыглар дугайында. Ажил хөй үе чарывас. График езугаар чоруп олурар бис – деп, КМД-ЭНЕРГО-нуң директору Алексей Абрамов тайылбырлаан.

Төлевилелдин инвестору «Техмашсервис» компания бүдүрүлгөже 373 млн рубльди салган. Республика-биле ол компанияның аразында Тывага завод тудуунуң дугуржулгазы чардынган. Регионнуң Баштыңы Владислав Ховалыг мартта Красноярскының экономиктиг форумунга киржип чорааш, «Техмашсервистиң» чиңгине директору Игорь Тарабанов-биле дургужулгага атты салганнар.

«Бистиң ажылывыс херек кырында боттанып эгелээни ол. Заводка бүдүрер частыр бүдүмелдерни даг ажилдарыңа, орук тудуунга ажыглаар. Бистиң тывыш бүдүрүлгелеривисти ол хандыра» – деп, Владислав Ховалыг социал четкилерде бижээн.

Завод чылда 5 муң тонна продукт бүдүрер күчүлүг деп, Тываның Экономиктиг сайзырал яамызы дыңнаткан. Ол хемчээлди ам-даа улгаттырар арга бар. Ынчангаш штатты ам-даа улгаттырар апаар. Баштайгы дээрзинде көрдүнген 27 ажилчынның орунуга, 40-ден-даа хөй кижиге херек. Регионнуң чонну ажилга хаара тудар албаны-биле кадрлар шилилдизин кады чорударын чугаалашкан. Бо чылдың төңүзүндө завод ажылдап эгелээр уjurлуг. Моолче экспортту база көрүп турар.

«Республика «Техмашсервистен» инвестиция деткимчезин бир дугаар ап турар. Федералдыг бюджеттен бюджет чээлизин дуглаары-биле, заводту боттуң хөреңгизи-биле чырык четкизинче кожар бис. Чээли акшазын заводтуң суг хандырылга инфраструктуразынче база ынаар баар орук тудуунче угландырган. Амгы үеде орук белен. Бүдүрүлгө ажылдап эгелээш, үндүрүлгелерин төлөп эгелээрге, бюджет чээлизин дуглаары көрдүнген» – деп, Тываның Баштыңы бодунуң блогунда бижээн.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

/ Ш. МОҢГУШ.

| ЧАДААНАНЫҢ 150 ЧЫЛ ОЮ |

Чаарттынган Чадаана

Шаг шаандан бээр тыва улус ыр-шоорунга алган йөрээп келген Хөндергей биле Чадаана хемнерниң каттышкан белдиринден ырак эвеске сарыг шажын хүрээзин тудуп дооскан 1873 чылды төөгүжүлөр Чадаана хоорайның үндезилетинип тургустунган үези кылдыр санай берген. Бо хүрээден шоолуг ырак эвесте, ооң үстүү талазында Чайлаг-Алаак деп черге 1905–1907 чылдарда база бир хүрээни Хайдып Үгер-Даа туттурган соонда хүрээлерниң туружунуң аайы-биле чон оларны Алдыы-Хүрээ, Үстүү-Хүрээ деп аңгылап адаар апарган. 1873 чылда туткан хүрээниң Алдыы-Хүрээ деп ады ынчаар тывылган.

Бодунуң географтыг туружу-биле Чадаана Тываның төп девискээри. Чөөн болгаш барыын-даа кожууннарның аразына аргыжарда, чон албан Чадаананы таварып эртер. Чогум-на бо чылдагаан-биле шаг-төгүдөн Чадаана чайгаар-ла шажын-чүдүлгениң, садыг-наймааның, ажил-агыйжы харылзааларның белдири апарганы-биле ооң ниитилел-политиктиг ужур-утказы база күштелген. Тываның төөгүзүндө ниитилел-политиктиг болуушкуннар Чадаана-биле холбаалыг болганы аңаа херечи. Ол болуушкуннар тургузукчу-даа, үредекчи-даа утка-шынарлыг болган. Таңды Тыва Улус Республиканың тургузарының дугайында шиитпирни Хемчиктиң кожууннарының болгаш кызыл партизаннарның төлээлери Чадаананың Кара-Дытка 1921 чылда хүлээп алган. Ооң соонда сес чыл эрткенде, 1929 чылда, Тываның улусчу революстуг намының төп комитеди шажын-чүдүлгени хоругдаарының дугайында доктаалды хүлээп алган уржуунда, Алдыы-Хүрээ биле Үстүү-Хүрээни бузуп үредеп, ламаларны тарадыр ойлаткан. Чадаананың төөгүзүндө (бүгү Тывада ышкаш) багай-даа, эки-даа чүүлдер бар. Ынчалза-даа тыва чон бодунуң төрөөн чуртунуң төөгүзүн чөптүү-биле сайгарып, эки болуушкуннарны бедии-биле үнелеп чоруур. Ооң бир чижээ, Сергей Шойгу болгаш ооң угбазы Светлана Күжүгетовна Санааның өг-бүлө-

зиниң эгелээшкини-биле Алдыы-Хүрээни 2000 чылдарның эгезинде Чадаананың чону катап тудуп тургусканы.

Чадаана хоорайның болгаш Алдыы-Хүрээниң 150 чыл оюн сентябрь 22–24 хүннерде байырлап эрттирген. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг байырлалдың баштайгы хүнү сентябрь 22-де хемчеглерге киришкен.

Владислав Ховалыг Драма театрының байырлыг ажыдышының барып, ооң ээлери профессионал болгаш бот-тывынгыр драма артистеринге оран-башыңыг болганы-биле байыр чедирип, чогаадыкчы чорукка чедиишкннерни күзээн.

Чадаананың Драма театры совет үеде хоорайның кино-театры турган бажыңга ажиттынган. Чөөн-Хемчик районунуң Культура бажыңын 1975 чылда тудуп доозуп, ажыг-лалга кириптерге, кинотеатрның бажыңы садыг-наймаа дээш өске-даа хереглелдиң бажыңы апарган. Чадаананың 150 чылынга уткуштур ол төөгүлүг бажыңны септээш, аңаа Драма театрын ажыдар деп шиитпирлээн. Ооң арендатор ээзи-биле 2022 чылда дугурушкаш, бажыңны Драма театрыга дамчыдып берген. Сайгарлыкчы деткичилерниң болгаш Чадаана хоорайның эрге-чагыргазының, республиканың Культура яамызының дузазы-биле ол бажыңны драма театры кылдыр чаартыр септээн. Шагдагы кино-театр Чадаана хоорайның 150 чылында Драма театры кылдыр хуула берген.

Чадаананың драма театрының төөгүзү солун. Ооң чогаадыкчы коллективи 60 чыл соңгаар улусчу драма бөлгүмү кылдыр тургустунган. 2020 чылда Чадаананың драма театрынга "Россия Федерациязының улусчу чогаадылганының алдарлыг коллективи" атты тывыскан. Ол дээрже драма театрының хөй салгалдарының бедик деңгелдиг чогаадыкчы чедиишкннериниң түңнели-дир. Россия чергелиг драма театры Чадаананың 150 чылында боду оран-савалыг апарганы база төөгүлүг болуушкун.

Моңгуш Мерген-Херел аттыг Культура бажыңының мурнунга Чадаананың төөгүзүнүң, ооң хөгжүлдезинге улуг үлүүн кириген ат-алдарлыг кижилерниң дугайында чуруктар делгелгезин тургускан. Даа кожуунуң чагырыкчылары Хайдып Үгер-Даа биле Буян-Бадыргы ноян адашкыларның, Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң, Чадаананы алгап-мактаан ырларның автору ыраажы Моңгуш Мерген-Херелдин, 2021 чылда Токио хоорайга олимпий оюннарының хостуг хүрешке хүлөр медальды чаалап алган Артаас Санаа дээш өске-даа ат-алдарлыг чадаанажыларның чуруктарын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг болгаш юбилейлиг байырлалче чалаткан хүндүлүг аалчылар сонургап көргөн.

Чадаана хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 150 чыл, ол ышкаш Алдыы-Хүрээниң 150 чыл оюнуң байырлалын хоорайның хөй-ниитиниң ыры хорунуң коллективи төрөөн чурт дугайында ыры-биле ажиткан.

Ооң соонда Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Чадаана хоорайның болгаш Чөөн-Хемчик кожуунуң чурттакчы чонунга изиг байырны

чедирип, амыр-чаагай чорукту, ажил-херектерге чедиишкннерни күзеп, Тываның улуг кожууннарының бирээзи Чөөн-Хемчик болгаш ооң төвү Чадаана хоорай бурунгаар депшилгелиг хөгжүүрүн йөрээген. Чадаананың хөй санныг шылгараңгай кижилериниң күш-ажылга, эртем-билигге, тайбыңны камгалаар херекке кириген үлүг-хуузу амгы болгаш келир үениң салгалдарына төлөптиг үлегер-чижек болурун Владислав Ховалыг онзалап айыткан.

Чадаана хоорайның хөгжүлдезинге көскү үлүүн кириген кижилерге Тываның Баштыңының болгаш Тыва Республиканың күрүнө шаңналдарын байырлыг байдалга тывыскан.

"Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" атты Чадаананың драма театрының директору Долаана Доржуевна Кара-Салга, Тываның Баштыңының Өөрүп четтиришкн бижиин Чөөн-Хемчик кожуунуң төп эмнелгезиниң психиатрия кабинетиниң фельдшери Валентина Санчайовна Дамбырага, Тываның Баштыңының Хүндүлел бижиин Чөөн-Хемчик кожуунуң төп эмнелгезиниң диш эмчизи Сайзана Владимировна Моңгушка, Тываның Баштыңының Хүндүлел бижиин Чадаананың 3 дугаар школазының эге класстар башкызы Нина Дугаржаповна Моңгушка, Тываның Баштыңының Өөрүп четтиришкн бижиин Чөөн-Хемчик кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Алдандай Бойдуюевич Ооржакка, Тываның Баштыңының Өөрүп четтиришкн бижиин

Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыргазының консультантызы Раиса Сүгеевна Сарыгларга тывыскан.

Шаңналдар тыпсыр байырлыг ызулалдың соонда Чөөн-Хемчик кожуунуң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтери улуг программалыг байырлал концертин уламчылаан.

Чадаана хоорайның 150 чылынга тураскааткан чүгүрүк аъттар чарыжын сентябрь 22-де эрттирген. Аныяк чүгүрүк аъттар чарыжына Барыын-Хемчик кожуундан Викендий Күжүгеттин, чоруктуг аъттар аразындан Кызыл кожуунуң Сукпактан Айдыс Салчактын, улуг чүгүрүк аъттар аразындан Улуг-Хемден Доржу Байырның аъттары мурнап келген.

Мурнап келген аъттар дээш шаңналдарга таарзынмаан кижилерниң бижимелдери социал четкилерге көстүп келген. Аныяк чүгүрүк аъттар аразындан мурнап келген аът дээш шаңнал – машина, өске бөлүктөргө мурнап келген аъттар дээш шаңналдар 100 муң рубль акша болганынга таарзынмаанын хөй бижикчилер илереткен.

Чадаананың болгаш Алдыы-Хүрээниң 150 чыл оюнга тураскааткан хоорайның күш-ажыл коллективтериниң болгаш албан-организацияларның сентябрь 23-те байырлыг чыскаалы айыраң-чараш каасталгазы, хөй кижикчили-биле онзагай болган. Кожуун төвүнүң юбилейиниң байырлыг чыскаалына Чөөн-Хемчиктин 26 коллективиниң кежигүннери киришкен. Оларның тудуп чораан плакаттары дээш байырлыг чыскаалдың өске-даа шимелдезинге Чадаананың төөгүзүн болгаш хөгжүлдезин көргүскеннер.

Чадаананың 150 чыл оюнуң байырлалының солун спортчу каасталгазы Тываның эң шыырак мөгелериниң хүрежи болган. Чидиг-чидиг сегиржип алышкыннарның түңнелинде Улуг-Хем кожуунуң төлээзи Арзылаң мөгө Айдың Монгуш шүүлген, Тес-Хем кожуунуң төлээзи Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүш үжүүрлешкен.

Республиканың кайы-даа булуңундан келген кижилер бүрүзү Чадаананың 150 чыл оюн бүгү Тываның байырлалы кылдыр байырлап эрттирген.

Тыва биле Свердловскунуң быжыг харылзаазы

“Улусчу фронт. Шуптузун тиилелге” телевизел-диң волонтерлары болгаш Бүгү-российжи улусчу фронтунуң Тывада күүсекчи комитединиң удуртукчу Саима Далчинниң Москва болгаш Свердловск хоорайларже (ЛУР) ажил-агыйжы үнүүшкүнү доозулган.

Ажилчын бөлүк бир-ле дугаар Москва хоорайда Тываның төлээ черинге четкеш, чурттуң найысылалында амыдырап-чурттап чоруур чаңгыс чер чурттуглары-биле ужурашкан. Төлээ черинге волонтерлар пунктузун ажиткаш, москвалык чаңгыс чер чурттугларынга камгалал четкилерин аргыыр мастер-класстарны эрттирген.

Москва хоорайда ажилдап, чурттап база өөренип турар чаңгыс чер чурттуглары-биле ТШО-да шериг оолдарга деткимче кылып изиг күзелин көргүзүп чедип келгеннер. Олар волонтерлар пунктузунга

камгалал четкилерин канчаар аргыырын өөренип алгаш, улаштыр ажилдан хостуг үезинде боттары кээп кылып дээрзин мастер-класстар үезинде чугаалап турганнар.

«Москвада амыдырап-чурттап чоруур волонтер чаңгыс чер чурттуглары-биле, ол ышкаш Тываның төлээ черинге волонтерлар пунктузун ажитканы дээш өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис. Бистиң дайынчы оолдары-биле чаңгыс чер чурттугларының деткимче-зи эң-не чугула. Моон-даа соңгаар бо пунктуга Москвада ажилдап, чурттап чоруур бүгү чаңгыс чер чурттуглары-биле буянныг ажилы уламчылаар дээрзинге идегеп тур бис» — деп, Саима Далчин чугаалаан.

Тывадан барган бөлүк улаштыр Москва хоорайда болгаш Москва облазында госпитальдарда эмнедип чыдар Тывадан ТШО киржикчилеринге ужурашып четкен. Бистиң шериглеривис чаңгыс чер чурттугларын көргөш, өөрүп,

национал чемнерни чооглап, чугаалажып, боттарында тургустунуп турар берге айтырлары-биле үлешкеннер.

Тываның делегациязы дараазында Свердловск хоорайга барганнар. ТШО-да албан-хүлээлгезин эрттирип турар шериг оолдарга чаңгыс чер чурттугларының чоруткан гуманитарлыг деткимче-зи — квадрокоптерлер болгаш камгалал четкилерни хүлээткен.

Свердловск хоорайга камгалал четкилер аргыыр волонтерлар пунктузун байырлыг байдалга ажыдып тура: «Маңаа база удавас ажил хайныгар!» — деп, Саима Далчин чугаалаан. Чартык чыл дургузунда Тывага беш ындыг пункту ажиткан. Бистиң дайынчыларга камгалал четкилерниң чедирилгезин чоокшуладып алыры-биле Свердловск хоорайда волонтерлар пунктузун ажиткан сорулгазы ол. Тус черниң эрге-чагыргазы болгаш хей-ниитижилер “Улусчу фронт. Шуптузун тиилелге” телевизелди болгаш Бүгү-российжи улусчу фронтунуң чорудуп турар ажилын деткээн.

«Коллегалары-биле келиринге чедир шупту херек чүүлдерни белеткеп алган бис. Камгалал четкилер аргыыр доктаамал черни тып алгаш, четкилер аргыырга тускай, эптиг каркас-багананы белеткеп алдывыс» — деп, Свердловск хоорайның Херээнженнер чөвүлелиниң даргазы Олеся Зиминова чугаалаан.

Волонтерлар пунктузунуң ажилын Свердловск хоорайның Херээнженнер чөвүлели организаастаар. Бир дугаар аргаан камгалал четкилерин шериглерге сентябрь айның 20 хүннеринде дамчыдар. Ажил шуудай бээрге, волонтерлар

оңулар лааларын немей кылып сорулгалыг.

Тывадан барган ажилчын бөлүк Свердловск хоорайның 6 дугаар школазының спорт залының септелгезиниң ажилын база хынап четкен. Улаштыр ук хоорайның ном саңнарынга мөөң номнарны база дамчыткан.

Тыва Республика биле Луганск Улус Республиказының аразынга кады ажилдажылга эрткен чылын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның ажил-агыйжы үнүүшкүнүнүң үезинде эгелээн сагындыраал. Бо чылын Тываның тудугжулары Свердловскунуң 6 дугаар школазын катап тургузар ажилдарда киржирип турар. Ооң ажил-чорудулгазын Тываның Баштыңы бодунуң хайгааралында алган. «Свердловск районда ажилды Дмитрий Павлович Деренко хайгаарап турар. Бо чылын Тывадан тудугжулар Свердловскунуң 6 дугаар школазының спорт залын септеп турар. Крышазын, одалга системазын чаарткаш, соңгаларын, шалазын солаан. Бир-ле дугаарында конструкциязын күштелдир-

геш, тудугну ажи-төлге айыыл чок кылдыр кылган. Амгы үеде кол ажилдар доозулган, тудуг түңнел чаада келген. Деткичилеривис «Бэнконс» биле «Бастион» тудуг организацияларының деткимче-биле Свердловскунуң школазынче чаа спортчу дериг-херекселди чоруттувус» — деп, В. Ховалыг бодунуң блогунда бижип турар.

Ук школаның спорт залында 40 ажил чылдар дургузунда септелге чоруттунмаан, спортчу дериг-херекселдери чаарттынмаан турган. Шак-ла ындыг аварийлиг байдалга школачылар күш-культура кичээлдерин класстарга, коридорларга азы кудумчуга эрттирип турган. Ам ажи-төлде амгы үениң таарымчалыг байдалында кичээлдээр арга бар апарган.

«Свердловскунуң чурттакчылары-биле бистиң Улусчу фронт болгаш хей-ниитижилеривис быжыг харылзаа тудуп турарына өөрүп тур мен. Хүнден хүнче Тыва биле Свердловскунуң харылзаазы быжыгып тур» — деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн.

/ **Алдыңай СОЯН.**

Алдар-адын мөңгежидер

Ада-чуртунуң төөгүзүнге хүндүткелдиг болурунга кижизидери, патриотчу чорукка өөредери, чоннуң кижизиг мөзү-бүдүжүн улам быжыглаары ниити күрүнениң кол сорулгалары болур.

Бо бүгүнү амыдыралга боттандыраары-биле Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг Чарлык үндүрген.

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан». Донецк биле Луганск республикаларның, Запорожье биле Херсон областарының, Украинаның девискээринге тускай шериг операциязының үезинде шериг хүлээлгезин күүседип тургаш мөчээн бистиң чаңгыс чер чурттуглары-биле ханы хүндүткелди илередип, оларның дугайында сактыышкынны кадагалап арттыраарының

дугайында 284 дугаарлыг Чарлыкта тодаргай бижээн.

Тускай шериг операциязынга шериг хүлээлгезин күүседип тургаш, мөчээн шеригниң; аар кемдеп балыгланган соонда, чок апарган, ол ышкаш ис чок чиде берген шеригниң; дайынчы байдал үезинде туттурган-даа болза, Төрээн чуртун сатпаан, бодунуң ат-алдарын болгаш кижизиг мөзүзүн ышкынмай, мөчээн шеригниң алдар-адын мөңгежидер.

Тыва Республиканың Чазаа дараазында ажилдарны организаастаар:

- Тыва Республиканың Сактыышкын Дептерин электрон хевирге тургузар база чорудар. Аңаа тускай шериг операциязының киржикчилерин демдегеп бижир;

- Тускай шериг операциязы-

ның үезинде мөчээн шеригниң ады-биле кудумчуну, шөлдү, географтыг объектини (чер, даг, хем), организацияны, ол ышкаш өөредилге организациязын, албан черин адааш, аңаа тураскаал бижиктиг самбыраны тургузар;

- Шеригниң эрес-дидим чоруктарның булуңун, алдар музейин, тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шеригниң маадырлыг чоруунуң дугайында делгелгелерни кылып;

- Тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглерниң дугайында материалдарны солун-сеткүүлдерге, радио-теледамчыдылгаларга, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинге чырыдар, оларның маадырлыг чоруунга тураскааткан чогаадыкчы ажилдарны

кылып, чогаалдарны бижир; - Шериг-патриотчу кичээлдерни, спортчу хемчеглерни, шуулганнарны тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглерге тураскаадып эрттирер;

- Чуртумнуң хамаатызы мен деп чүүлду угаап билип, чурумнуг болуп, ниитилелдиң хөгжүлдезинге бодунуң үлүг-хуузуң идепкейлиг кирип чоруур деп идеяны, патриотчу чорукту аныктар аразында суртаалдап, тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглер дугайында чырык сактыышкынны салгалдарга дамчыдар чаңчылды эгелээр;

- Тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглерниң маадырлыг чоруунуң дугайында эртем-шинчилел болгаш чырыдышкын ажилын чорудар;

- Патриотчу клубтарның, төөгүнү истеп тывар каттыжыш-

кыннарның, чурт-шинчилел организацияларының ажилына дузалажыр;

- Тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглерниң алдар-адын мөңгежидер талазы-биле ниитилелге ужу-дузалыг саналдарны амыдыралга боттандыраар;

- Тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглерниң чевеглерин күрүнө учедунга тургузар, оларны чаагайжыдып, ажаап карактаар.

Үстүнде бижээн ажилдарны кылып эгелээрин кожууннарның тус чер бот-башкарылга органнарынга сүмелээн.

Эрес-дидим дайынчыларның алдар-адын мөңгежидериниң талазы-биле бүгү ажилды организаастаарын Тываның Чазаа Даргазының оралакчызы Тимур Кууларга дагзып каан.

/ **Р. ДЕМЧИК** белеткээн.

Идепкейлиг тарыдып турар

Чаңчыл ёзугаар грипп болгаш ОРВИ талазы-биле эпидемиологтук сезон сентябрь 1-ден эгелей бээр. Ук аарыглардан камгаланыр эң кол арга – аңаа удур тарылга. Хей-ниитиниң иммунитетин быжыглаары-биле республиканың чонунуң 60 хуузу тараан турар ужурлуг.

кижиге салып турар. Грипп болгаш ОРВИ-ге удур тарылганы салган соонда, хей сукусун ижер, доңуп болбас, 3 хонук дургунда чунар-бажыңнап болбас – деп, Светлана Куулар чугаалаан. Профилактика салбырының эмчилериниң демдегеп турары-биле алырга, Совигрипп вакциназын чылдың-на салып турарындан организм аңаа чаңчыгып, тарылга соонда ажил-амыдыралга шаптыктаар хире кандыг-даа демдектер тыывылбас апарган.

План ёзугаар аарыгның кончуг көдүрлүр үезинге чедир тарылга ажилдарын доозары чугула. Тарылга ажилдарының кайы хире чоруп турарының дугайында республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң консультация-диагностиктиг поликлиниказының профилактика салбырының терапевт эмчизи Светлана Куулардыңнаткан.

Август 29-туң хүнүнде поликлиникага 6000 “Совигрипп” болгаш 600 “Ультрикс” деп грипп болгаш ОРВИ-ге удур сыкыртыр эмнерни эккелген. Тарылганы, бирээде, бичии уругларга, сааттыг херэ-жен кижилер, улуг назылыг болгаш хоочу аарыгларлыг, ажил-амыдыралының аайы-биле хей кижилер-биле харылзажып турарларны тарыры көрдүнген. Оларга башкылар, эмнелге, культура, садыг-саарылга ажилдачылары болгаш өскелер-даа хамааржыр.

“Ультрикс вакциназын Совигриппке бодаарга, чымчак болганындан хоочу аарыглыг, кады кызыгаарлыг, сааттыг херэ-жен кижилерге болгаш пенсия назылыгларга салыр. Совигриппти үстүндө бөлүкчө кирбейн турар кандыг-даа

/ Чыжыргана СААЯ.

Эмчилерниң спартакиадазы

Таңды кожуунуң Арголик деп черге республиканың кадык камгалалының саң-хөө болгаш экономика албанының ажилдачыларының профессионал байырлалын демдегеп, спортчу хемчеглерни эрттирген. Спартакиадага эрткен чылын тиилээн команда Кадык камгалал яамызының төпчүткен бухгалтериязы хемчегни организаастап эрттирген.

Спартакиадага эмнелге албан черлеринден ниитизи-биле 21 команда киришкен. Тиилекчилерни 3 аңгы хевирге илереткен. Шаптаразыннар дилиндээнге Таңды кожуунуң төп эмнел-

гези тиилээн. Ийги черге Республиканың консультация-диагностиктиг төвү төлептиг болган. Ушкүзүн Республиканың уруглар эмнелгези алган. Аргамчы тыртарына эң-не күштүг команда Респуб-

ликаның кеш болгаш шээр аарыглар диспансери болган. Ийги, үшкү черлерни Бай-Тайганың, Чеди-Хөлдүң төп эмнелгелери алган.

Хол бөмбүүнге Республиканың консультация-диагностиктиг төвү тиилээн. Ийги черге Мөңгүн-Тайга, үшкүзүнге Каа-Хем кожуунуң төп эмнелгелери келген.

Командалар аразына ниитизи-биле Республиканың консультация-диагностиктиг төвү, Таңды болгаш Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгелери тергидээн. Хол бөмбүүнге эң эки ойнакчы Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинден Уран Баавыл, эң эки халдакчы Республиканың консультация-диагностиктиг төвүндөн Азиана Сат олар болганнар.

Чылдан чылче шилчип чоруур Кубокту ниити командалар аразына 1-ги чер дээш Республиканың консультация-диагностиктиг төвүнге берген. Ол ышкаш 2024 чылдың спартакиадазын эрттирер эрге база оларже шилчээн.

“Эзирик карак-шили” кеткеннер

Дүрген медицина дузазы болгаш айыыл-халап медициназының төвү республиканың наркология диспансери-биле кады күрүнениң автоинспекторлары “Арага болгаш автомобиль башкара-ры дүүшпес” деп акция-биле орукче үнүшкүнү кылып, чолаачыларга эзирик автомобиль башкара-рының түңнелдерин сагындырган.

Акцияның организаакчылары чолаачыларга кедиптерге эзирик байдалдыг дег апар карак-шилдерин кедип шенээрин саналдаан. Орук шимчээшкениниң киржикчилеринге эң-не коргунчуг орук озал-ондактары эзирик машина башкара-рының түңнелинде болуп турарын бижээн буклеттерни үлөп, күзелдиг кижилерге когараанарга баштайгы эмчи дузазын көргүзеринге тренингтерни эрттирген.

Сан-чугагай-биле алырга,

бо чылдың 8 айының дургунда республикага 631 орук озал-ондаа болган. Түңнелинде, 53 кижиге амы-тынындан чарылган. Оларның 3-ү бичии уруглар. Орук озал-ондаа болган черге эмчи дузазы келиринге чедир 47 кижиге

амы-тынындан чарылган, 53 кижиге кемдээн. Ниитизи-биле орук озал-ондаандан 983 кижиге кемдээн. Оларның 134-ү эзирик чолаачыларның хайы-биле болган.

/ Кадык камгалалының медээлеринден.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың хөмүрдаш үлетпүрүнүң адырына хей чылдар иштинде үре-түңнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдачызы» хүндүлүг атты

«Тываның даг-руда компаниязы» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин даг ажилдарының участогунуң ЭКГ-5А экскаваторнуң 7-ги разрядтыг машинизи Владислав Юрьевич САТКА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл
2023 чылдың август 18
№272

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Үре-түңнелдиг ажылы болгаш бедик профессионализми дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының учет болгаш

отчет килдизиниң оралакчы даргазы Надежда Дадар-ооловна ДОНГАКТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл
2023 чылдың сентябрь 7
№291

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Культураны болгаш уран чүүлү сайзырадырынга амы-хууда үлүг-хуузу-киргени, идепкейлиг хей-ниитижи

ажыл-чорудулгазы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты

Тес-Хем кожуунуң Белдир-Арыг суурунуң Сергей Ланзы аттыг Көдээ культура бажыңының муниципал бюджеттиг культура албан чериниң уран чүүл удуртукчузу Борбаана Эрес-ооловна КУУЛАРГА тыпсыр.

Чылгы мал ажил-агынын сайзырадырынга үлүг-хуузу киригени дээш «Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы» хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунуң арат-фермер ажил-агынын баштыңы Орлан Сергеевич САНЧЫГА тыпсыр.

Хей чылдарда үлегерлиг күш-ажылы дээш «БУЯН-БАДЫРГЫ ОРДЕНИНИҢ» III-кү чергези-биле

күш-ажылдың хоочуну Биче-оол Сундуевич ШЫРАПТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ

Кызыл
2023 чылдың сентябрь 12
№294

Делгелгеге Азия төвүн төлээлеп...

2023 чылдың ноябрь 4-тен 2024 чылдың апрель 12-ге чедир Москва хоорайга Чоннарның ажил-агыйының чедиш-киннеринин делгелгезинге делегей чергелиг "Россия" деп делгелге-шуулган болуп эртер. Аңаа бүдүн чурттуң чоокку чылдарда чедишкиннерин көргүзөр. Регион бүрүзүнүн чүнү чедип алганын бо кайгамчык улуг делгелгеден көрүп болур.

Бистиң Тыва база-ла оон чыда калбайн, шак ыңдыг улуг делгелгеге киржири-биле май айдан тура белеткенип келген. "Тываның Баштыңының даалгазы-биле бо делгелгениң этнографтыг кезээн белеткеп кылыры-биле хүлээнип алган бис. Ында тыва өгнүң ишти, эт-херекселдер, эр, херээжен болгаш бичии уругларның хептери кирип турар. Ол ышкаш Азия төвүнүн бичиилеткен хевири база бар. Бистиң кол сорулгавыс – Тыва Республиканың этнографтыг төөгүзүн бүрүнү-биле россий-жи культураның база бир кези кылдыр көргүзери" – деп, Национал музейниң директору чугаалаан. Бо экспонаттардан бүгү Россияда болгаш делегейде кижилер Тываның каас-чаражын танып көөрү чоргааранчыг.

Ниитизи-биле делгелгеге 230 экспонатты салырын планнап турар. Амгы үеде 170 экспонатты белеткеп кылгаш, бадылаан. Чамдык херекселдерни белеткээринге дыка хөй үе, күш болгаш акша-хөреңги негеттинип турар. Шак бо белеткелди октябрь 10-га чедир доозар. Улаштыр 5 хонук дургузунда кончуг камны-биле хаптааш, октябрь 15-тиң хүнүнде Москваже автотранспорт-биле чорудар. Москвага чедире бээрге, хүлээникчи организация экспонаттарны эптен, тургузар. "Бо кайгамчык улуг делгелгеге Россияның хөй янзылыг культуразын бүгү талазы-биле көргүзөр. Оларның аразында Тываны база төлептиг кылдыр көргүзөр бис" – деп, музейниң даргазы чугаалаан.

Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд эң-не тергиин 3 шеверни делгелгеге киржири-биле шилээн. Оларның

аразында Чойган Намжай тыва хептерниң хевирлерин даарап көргүзөр. Эльвира Ооржак тыва сыртыктарны янзы-бүрү кылдыр каастап, Москвага садып-саары-биле көвүдөдир даарап турар. Тыва аптаралар кылыр Адыгжы Монгуш база хөй-хөй шеверлер аразындан ылгалып үнгеш, улуг делгелгеге киржир аас-кежиктиг болган.

Тыва национал хептер даараар Чойган Намжай улуг делгелгеге киржири-биле кызып белеткенип турар. Ол ылаңгыя херээжен кижиниң кедер эдектиг тонну даараарынга мергежээн. "Делгелгеге кириштирери-биле эдектиг тон азы болза, кудага кедер тон, улуг назылыгларның болгаш аныяктарның тоннарын даарап белеткээн мен. Кызыл өң байырлал өңү болганда, ону чүгле куда хүнүнде кедер. Ол ышкаш келин кыстың бажынга кедер баштаңгызы база бар. Ону бодунуң холу-биле даарап алыр болза, келин кыс бүгү чуртталгазында кончуг аас-кежиктиг-бөлүр дижир" – деп, Чойган Намжай чугаалаан. Улуг назылыгларга караңгы, оожум өңнер тааржырын ол демдеглээн. Кара өң – байлак-шылдың, узун назынның өңү. А өске чырык өңнер аныяктарга тааржыр. Тоннарда даараан хээлер тус-тузунда боттарының уткаларын база илередир. "Буга" хээ кижини камгалаар, 2 чүректиң каттышканын көргүскен хээ ынакшылды болгаш чаагай чорукту илередир дээрзин шевер тайылбырлаан.

Тыва культура төвүнүн садыгжызы Эльвира Ооржак делгелгеге салыры-биле тыва сыртыктарның янзы-бүрү хевирлерин даарап белеткеп турар. "Делгелгеге тываларның эдилеп чорааны амгы

үеге таарыштыр кылган сыртыктарын көргүзүп чедер мен. Улуг делгелгеге мээң ажылымны шилип алганынга өөрүп тур мен. Сыртыктарның эң кол чүүлү – арны. Ону каастап тургаш, сыртыкты эдилээр кижиге аас-кежиктиг, бай-шыырак болзун дээш, өлчей-кежик угулзаларын, багай чүүлдерден камгалап чорзун дээш, камгалал угулзаларны салып чораан" – деп, Эльвира Ооржак чугаалаан. Херээжен кижиниң сыртык иштинге бодунуң үнелиг чүүлдерин – ажы-төлүнүн хинин, хылбыктаан бажының дүгүн, каасталга эдилелдерин шыгжап чорааны онзагай. Шак ол ужурну эдерип, амгы үеде эптиг болуру-биле сыртыктын иштинде карманнарны база даарап турар. Өске омак-сөөктүг-даа улус тыва сыртыкты садып алгаш, боттарының камгалалын ол карманга суп алыр дээрзин ол демдеглээн.

Алдан-Маадыр музейинин экспозиция делгээр салбырының эргелекчизи Александр Ооржак май айдан эгелээш чайны өттүр ажылдың дөзевилелин кылгаш, сентябрь айдан

тура ажылдың бодунче киргенин чугаалаан. "Өгнүң чартыын, ооң иштинде аптара, орун, ширээ, сандайларны кылды-выс. Өгнүң даштында баглааш болгаш оваа база бар. Ажылдың чартык кези кылдыңган. Амгы үеде өгнүң ханаларын кылып тур бис" – деп, ол чугаалаан. Кыска хуусаа дургузунда кургаг ыяш тывары берге-даа болза, бар-ла аргаларны ажыглап турар. Пропиткалааш, грунтулааш, лактаптарга, белең үрелбес болурун музейниң шеверлери демдеглээн.

"Республиканың экономиказынга болгаш туризмге бо делгелге кончуг улуг салдарны чедирер. Тыва культураны

бо делгелгеден көрүп алгаш, бээр келиксээр улустуң саны көвүдээр. Ук делгелгениң сайтындан шилиттинген 3 шеверниң ат-сывын, ажылдарын көрүп болур" – деп, Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондунун төлээзи Чодураа Каң-оол чугаалаан.

Тываның шеверлери шилиттинген 3 шеверже көрүп олурбайн, "демниг сааскан теве тудуп чиир" дээни ышкаш, чаңгыс чер чурттугларын деткип, Тывазының адын тудары-биле белеткенип турар.

/ Чыжыргана СААЯ.
Гюзель КҮНЗЕТТИҢ тырт-тырган чуруктары.

Кара-Сайырга шаан төндүр халышкан

Сентябрьның 23, 24 хүннеринде Каа-Хем кожуунунуң девискээринде Кара-Сайы деп черге турисчи спартакиада болуп эрткен. Аңаа республиканың туризм талазы-биле ажылдап турар фирмалары, Тываның национал парыгы, музейлерден командалар, туристер хүлээп ап турар пансионаттар болгаш аалчылар бажыңнарының командалары, «Убса-Нур ыйгыла-ажының» командалары дээш кожууннарда безин командалар келген.

Маргылдааның негелдези ёзугаар командага 3 эр, 2 херээжен кижиге турар. Ол ышкаш бир хоочун кежигүн турары база албан. Ынчалдыр спартакиадага 65 харлыг хоочуннар безин улуг сонургалдыг киришкен. Команда бүрүзү маргылдааның 15 этаптан тургустун-

ган маршрудун көрдүнгөн үезинде эртер дээш кызып киришкен. Турисчи кижиниң эртер ужурлуг маршрудунда: чадаг-тергелиг чиңге манза кыры-биле халдып эртери, кадыр хая үнери (скалолазание), рафтинг азы хемни хемелиг кежери, кокпага аъттыг чорууру, бирги эмчи

дузазын чедирип билири дээш өске-даа.

Маргылдааның, ылаңгыя рафтинг азы хемелиг хем кежирин тускай белеткелдиг тренерлер команда бүрүзүнүн айыыл чок чоруун шыңгыы тургузуп, камгалал чеңи-чоктарны кедиргеш, хемеге бодун канчаар алдынарын, эшкииштерни шын тударын, эжерин баш бурунгаар тайылбырлап берип турган. База бир солун этап, кадыр хая кыры үнери. Мында база бо спорттун хевиринге тускай белеткелдиг, холунда шынзылга бижиктиг тренер башкыларның аргасүмези маргылдаа киржикчи-

леринге чугула деткимчени берген.

Ол бүгү солун шаптараазыннарны 1 шак дургузунда эрткен команда тиилекчи болур. Ынчалза-даа чамдык шаптараазыннарны командалар арыг эртип шыдавайн турган. Чүге дээрге командада бир дугаар хемеге олуруп турар, бир дугаар кадыр хая үнүп турар дээш кылып көрбээн чүүлдеринге таваржып турган кежигүннер бары-биле финишке чогуур шактан озалдап кээп-даа турган.

Түннелинде, республиканың "Эверест" деп альпинизм

федерациязының командалары тиилээш, 150 муң рубль-биле шаңнаткан. Ийиги черни Туризм бажыңының командалары чаалап алгаш, 100 муң рубль-биле шаңнаткан. Үшкү черге Меңгүн-Тайга кожуунунуң Меңги аттыг турисчи клубунуң командалары төлептиг болган. Олар 50 муң рубль-биле шаңнаткан.

Спартакиадага 13 команда киришкен. Ниитизи-биле ийи хүн дургузунда арыг агаарга 250 ажыг кижиге кадык-чаагай амыдыралды суртаалдап, арыг бойдуска дыштанып алган.

/ К. МОНГУШ.

Тус черниң чагыргазының дыңнатканы-биле культура объектининиң тудуу адалталып турар. «Парк боду өглер девискээри, янзы-бүрү хемчеглер эрттирер шөл, уруглар шөлү, спортчу шөл, амфитеатр, өгленишкен аныяктарның болгаш хей талалыг хемчеглерниң зоналары дээш элээн хей кезектерден тургустунар» — деп, чагырганың тускай мергежилдиглери дыңнадып турар.

Парктың ады ооң девискээринге көшкүн чоннарның кол оран-савазы — өглер көскү черни ээлээр дээрзин хүлээндирип турар болганда, шынап-ла, ында кончук чараш, тоолдарда дег «тос аът долганып четпес докулчак ак өргээ» турупкан. Ону тудуп, кылып турар хууда сайгарлыкчы, Тываның улустуң ус-шевери Алдар Тамдын-биле ужуражып, ажил-агыйы кайы хире шуудап турарын сонуургаан бис.

— Тывада эң улуг хемчээлдиг өг деп турары шын бе, Алдар Константинович?

— Бир эвес «Алдын-Булак-та» ресторан кылдыр дерээн өгнүң диаметри 15 метр 70 сантиметр болза, бо өгнүң диаметри 16 метр 50 сантиметр болуп турар. Ынчап кээрге, эң улуг өг деп санадып

турары чөп боор. Ханалап санаар болза, 16 ханалыг өг. Долгандыры — 54 метр, эктиниң бедии — 2 метр 80 сантиметр, хараачаның бедии — 5 метр, хараачаның кырында бөргүнге чедир санаар болза, 6 метр 70 сантиметр болуп турар.

— Бо төлевилел ёзугаар беш өг турары көрдүнгөн болгай. Оларның шуптузун кылыр силер бе?

— Төлевилелдин эгезинден тура тургузукчулары беш өг турар деп санап каан. Красноярскыда фирма-биле катый беш дугаар өгнүң кандыг болурунга хамаарыштыр санаашкыннарны чоруткан бис. Эвээш эвес ажилды баш бурунгаар кылганывыс түңнелинде, беш өгнүң дөртүн регионнуң азы тус черниң муниципалитети боду харыылаар болган. Ынчангаш дөрт өгнү бо кожууннуң сайгарлыкчылары боттарының акшазы-биле кылыр болган: бир өгге ресторан турар, аалчылар чурттаар ийи өгнү болгаш суй белек садыы турар кылдыр бир өгнү кылыр. Ынчап кээрге, беш дугаар кол өгнү федералдыг акшаландырышкын-биле тудуп үндүргенивис бо.

— Эң улуг өгнү кылырынга чеже материал хереглеттингенил?

Тывада эң улуг өг

«Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлели» деп национал төлевилел ёзугаар Шагаан-Арыг хоорайның Бай-Даг дааның эдээнде «Азия төвүнүң көшкүн чоннарының парыгы» деп бир тускайлаң, улуг хемчээлдиг тудуг ажылы доостурунун кырында келген.

— Мында таваандан тура шынарлыг материалдарны ажыглап тургаш, изиг-соок суглуг, 2 арыгланыр өрээл, 2 чунар өрээлдерлиг, кыштың соогунда — чылыг, чай-ның изиинде сериин болур кылдыр тудуп үндүргөн. Ооң иштинге ырак-чооктан келген аалчыларга дыштаныр өрээл, офис, кофейня азы шайлаар өрээл база турар кылдыр планнаан. Шалазын электри дузазы-биле чылыдып ап турар кылдыр кылган. Өгнүң ыяжын хады-биле кылган бис. Кургадып каан 30 куб ыяшты садып алгаш, кылып эгелээривиске, оон бокталып үнгени база дыка хей болду. Чүгле өгнүң ооргазынче 8 тонна ыяш үнгөн.

— Өгнүң шывыгылары база бир тускай деп чугаалап турар-дыр. Сонуургадып көөр силер бе?

— Ийе, шын чүве. Чеди каът шывыгылыг өг-дүр. Шывыгыларның чамдызын Моолдан садып алган бис, чамдызын Москвадан тускай чагыг ёзугаар алган бис. Мында ырак-чооктан Тываны сонуургап кээр аян-чорукчуларга таарыштыр, экологтуг арыг, кадыкка хора чедирбес материалдарны колдадыр ажыглан. Чүге дээрге чамдык улус кидиске аллергиялыг-даа боор. Ынчангаш амгы үениң чылыглаар материалдарын, чижээ, тудугга ажыглаар холофайберни мында кириген. Ол материалды идик-хепте, чижээ, кышкы үеде хаактаарда кедер курткалар иштинде даарап каан боор. Шак ыңдыг материалды бис бо өгге ийи каът кылдыр салган бис. Бир дугаар шывыгы — өл-шык, чаъс эрттирбес шывыг, ооң кырындан ийи каът холофайбер, үш дугаар шывыг — кылагар, термос иштинге ажыглаар ышкаш материал, ооң кырындан эң-не дээр шынарлыг брезент-биле шып каан өг-дүр.

Өгнүң иштинде ыяштарын будуурда, база-ла кадыкка хора чок будукту, лакты ажыглан бис. Кылганнай шынарлыг болзун, үр үеде өг ажыглаттынзын дээш бүгү

аргаларны ажыглап кылып турар бис. Улуг болганындан ажылы база хей болуп турар. Бо айда доозар ужурулуг бис — деп, Алдар Константинович тайылбырлап берди.

«Азия төвүнүң көшкүн чоннарының парыгында» өглер девискээринден аңгыда, янзы-бүрү өске хемчеглер эрттирер шөл, уруглар ойнаар шөл, спортчу шөл, амфитеатр, өгленишкен аныяктарның болгаш хей талалыг хемчеглерниң зоналарында ажил колдуунда доозулган. Ол бүгү ажилды кылып турар хүлээникчи организация «Каменщик» КХН-ге дузаламчы хүлээникчи организация кылдыр хууда сайгарлыкчы Айдыс Серээниң бригадасы кылып турар.

— Ажил-агыйывыс график ёзугаар барык дооступ турар. Бо парктың өглерден аңгы тудуунда шупту 25 кижиле хаара туттунган. Акша-шалың төлевири үе-шаанда чоруп турар. Тудуг материалдары чедер. Тудугну дүрген дооскаш, хүлээдир дээш ажилдакчылар шупту шудургу ажилдап турар — деп, сайгарлыкчы Айдыс Альбертович чугаалады.

Бүгү-россия чергелиг 2022 чылда болган VI «Эң дээр чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлели» деп федералдыг мөөрейниң тиилекчизи «Азия төвүнүң көшкүн

чоннарының парыгы» деп төлевилелдин боттанылгасы дооступ турар. Төлевилелдин автору Улуг-Хем кожууннуң кол архитектору Карина Комбуй. Ниити акшаландырышкыны 72 сая рубль дээрзин сагындырып каалы.

Улуг-Хем кожууннуң болгаш Шагаан-Арыг хоорайның юбилейлиг чылында төөгүлүг болушкун — «Азия төвүнүң көшкүн чоннарының парыгының» ажыдышкынын хей чон четтикпейн манап турар. Парктың ниити тудуу бо чылдың октябрь ортан үезинде доостур дээрзин Шагаан-Арыг хоорайның чагырыкчызы Леонид Домур-оол чугаалаан.

/ Карина МОНГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

«Спутникке» чаа культура төвү ажыттынар

Кызыл хоорайның «Спутник» микрорайонунда «Культура» национал төлевилел-биле туттунуп турар 250 олуттуг Культура төвүнүң тудуу адалталып турар.

Найысылалдың чурттаакчылары удавас чаа культура оран-савазынче баар аргалыг апар. Ол улуг-биче чоннуң чыгылыр ынак чери болур дээрзи билдингир.

Чаа Төпке Тываның Национал оркестри ажылдаар. Аңаа ук оркестриниң концерттеринден аңгыда, мастер-класстар дээш өске-даа культура болгаш уран чүүл

талазы-биле хемчеглерни организастаар.

Амгы үеде Тываның Национал оркестриниң артистери болгаш Культура яамызынга хамааржыр албан черлериниң ажилдакчылары Төптүң ажыдышкынының концертинге белеткенмишаан, тудуг бригадасынга дузалажып, ук девискээрни боктан аштап-арыглап турар.

/ Бистиң корр.

| ЧЫРЫК ЧЕРДЕ АРТТЫРГАН ИС |

Меңгилиг оранга ынак чораан дарга

Владимир Думатович Хемер-оол СЭКП-ниң Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретарына ажилдап турган үеде мени партия райкомунуң организакчы килдизиниң эргелекчизинге ажилдаарынче деткээн дарга. Ооң-биле 1986 чылдан 1990 чылга чедир кады ажилдаан бис. Ол дээрге чуртка эде тургустунушкун үези-дир.

Ынчан мээң кол-ла эскерген чүүлүм — Владимир Думатович мурнунда ажил-агыйлар-даа удуртуп, партия-даа шугумунга хөй чылдарда ажилдап чораан болгаш, улуг арга-дуржулгалыг, чон-биле эптиг ажилдап билир кижиге болган. Ооң бир эки талазы кандыгыл дээрге, ол үргүлчү чон аразына чоруур, кижилер-биле хөй чугаалажыр. Чамдык даргалар кабинетке олуруп алгаш, хөй ажилдаар боор чүве. Хемер-оол дарга ындыг эвес, кабинетке кылыр ажилдарын доозупкаш-ла, үнүп чоруптар, кижилер-биле ужуражып, чугаалажып тургаш, кайда чүү болуп турарын, ажил-амыдыралда бар чедер-четпестерни шуптузун билип турар кижиге.

Амыдыралдың, ажил-херектин бүгү талаларына

эде тургустунушкун болуп турган ол үеде ажилдаары чымыштыг-даа, солун-даа турган. Келир неделяларда болур болушкуннарны, кылыр ажилдарыны баш бурунгаар планнааш, партия райкомунуң бюрозунга бадыладып ап турган бис. Ынчангаш кандыг-даа ажилды кылып чорудары үндезинниг, барымдаалыг болур. Анаа-ла хамаанчок кыла бербес. Баш бурунгаар эки бодап, белеткээн болгаш, кылган ажилдарыны көскү түнелдиг, чонга ажыктыг болур турган.

Черле ынчаш, чонга ажыктыг чүүлдерни кылып каайн деп үргүлчү бодап чоруур бурунгаар чүткүлдүг кижиге чораан. Ол үеде Мөңгүн-Тайга-же баар дорт орук чок турган. Эрги оруктап чоруурга, Моол девискээри таварыыр, кызыгаар доскуулдары эртер, дыка эпчок. Чаа орук кылыр дугайында чугаалар улуг даргаларның кабинеттеринге чаа-ла дыңналып келгилээн. Ол үеде Владимир Думатович партия райкомунуң бирги секретары болбушаан, кожуунуң ажил-агый харыылаар күүседикчи даргазы база турган. Кожуунда бүгү эрге-чагырганы холунга алган дораан-на бүгү энергиязын дорт орук кылырынче

угландырып, чонну эвилелдеп эгелээн кижиге. Ол бүгү күнү караам-биле көрүп, амгы орукту кады кылчып турган дириг херечизи менидир мен. Ынчангы бар-ла күштерни, машина-техниканы, материалдыг курлавырларны машина оруу кылырынче, хемнер кежилдир көвүрүглөр салырынче мөөңнээн турган. Ол-ла чымыштыг үеде Каргы хемни кежилдир машина көвүрүүн база Владимир Думатович кылдыртып каан чүве. Ынчангаш чон ону «Тумат көвүрүү» дээр.

Ажилгыр, чончу Хемер-оол дарганың бистиң Мөңгүн-Тайга кожуунга кылдырткан өске-даа ажыктыг чүүлдери хөй. Чижээлээрге, тудуг материалдары чедирери база бир берге айтырып турган, ол үеде ыяш материалдарын Тес-Хемниң Шуурмактан машинага сөөртүп, Тожунуң Ырбандан Улуг-Хемни куду салдадып бадыргаш, улаштыр Мугур-Аксынга эккеп ап турган.

Ажык черге болгар мөт-д-биле чүгле чаңгыс чайның

дургузунда бир миллион беш муң санныг тууйбуну өрттедип эгелээннер. Бо ажилды чорутканының түннелинде, чаңгыс чылын 48 бажыңны тудуп турганын Г.Ч. Ширшин «Уттуп болбас» деп номунда сактып бижээни бадыткап турар.

Теплицаны тудуп кылдыргаш, ногааны тарып өстүрүп, чоннуң хереглелинге ажыглап турган.

Тудуг, үлөтпүрдөн аңгыда, чоннуң культуруг дыштаныл-газынче кичээнгейни салып, ол ажилды Хемер-оол дарга боду организастап турган. Тываның Моолдун, Даг Алтайның мөгелериниң киржилгези-биле «Найралдың начыны» деп мөөрейни ийи чыл болгаш-ла эрттирип турар кылдыр тургускан.

Ынчангаш Мөңгүн-Тайганың чону Владимир Думатович Хемер-оолдун адын утпаан, утпас-даа.

Сөөлүнде Кызылга чеде бергеш, ужуражып, чугаалажырымга, бис ынчан кады дыка эки ажилдап чораан бис але, Мөңгүн-Тайганың улузу мени хөлчок деткиир турган деп, Владимир Думатович чугаалап олурар чораан. Мээң ынчан кады кызып ажилдап чораанымны ынчаар үнелээнин дыңнааш, иштимде дыка өөрзөн мен.

Хөй чылдар эрткенде, ол ковидтен аарып бергеш, эмнелгеден бир катап менче телефон долгааш, кадымны айтырып, Мөңгүн-Тайга чону кандыг турарын айтырган. Мээң чер-чуртумнуң меңгилиг тайгаларын, кадыг-дошкун агаар-бойдузун, аныяк үезинде аңаа канчаар ажилдап чораанын сактып чыткан боор деп бодаан мен. Ол берге аарыгны ажып эртип, сегип үнүп келир боор деп дыка идегеп турдум. Ынчалза-даа ол хайлыг аарыг ону өске оранче аппарганын сөөлүнде дыңнааш, дыка хомудадым. Ындыг-даа болза, ооң кыптыгып турар энергиялыг аныяк чылдарында кылып, бүдүрүп каан ажилдары Владимир Думатович Хемер-оолдун чырык адынга мөңгө тураскаал болуп артар дээрзинге бүзүрээр мен.

/ Сарыг-оол ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну.

| МӨҢГЕДЕ ТУРАСКААЛ |

Эки кижиниң ажылы элеп читпес!

1974 чылда Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң журналистика факультетин өөренип дооскаш, Тывага чедип келиримге, август айның эгезинде «Шын» солун редакциязынга корреспондент болуп ажилдаар кылдыр ынчангы кол редактору Валерий Севилбаевич Шаравии хүлээп алган.

Ажылдап эгелээн үемде ужуражып, чугаалашканым кижилерден Владимир Думатович Хемер-оол бодунуң онзагай бүдүштүү-биле сагыжымда уттундурбайн арткан. Тыва дылга эң баштай үнүп эгелээн хоочун солунуң корреспондентизи болуп ажилдааш, көдээже бир-ле дугаар чорааным ол болган чүве. Ынчан Эрзин районнуң «Чаа орук» колхозунуң даргазы Владимир Хемер-оолдун хып дээн аныяк үези турган (ол мээң-биле чажыт, чаңгыс чылда төрүттүнген болганымысты сөөлүнде билген мен). Дээрде бичии-даа булут чок онзагай аяс хүннүң эртенги шагында колхоз конторазына чыылган кол-кол ажилдакчылары-биле дарга кыска хуралчыгаш эрттирип, хүнде кылыр ажилдарны дугурушкан соонда, ооң-биле мендиележип, танышкаш, келген херээмни чугааладым.

— Машинага олурувут, малчын улустуң аалына кады бараалы — деп, ол чугаалады. Колхозта чеже хире малчыннар барын, олардан кымнар эки ажилдап турарын, ажил-агыйда ам-даа чедир шиитпирлээр ужуруг кандыг айтырыглар барын Владимир Думатович орукка чоруп олурувуста-ла ажыт-чажыт чокка тодаргай чугаалап каапты. Сөөлүнде кады-кожа ажилдап, чаңгыс эвес удаа ужуражып, чугаалажып чорааш, ооң ажык сеткилдин билип, чугаакырын көргөн мен. Чогум-на ындыгы-зы-биле харыысалгалыг албандужаалдарга ажилдап чорааш (Тожуга СЭКП райкомунуң килдис эргелекчизинге, Сүт-Хөлге районнуң агроүлөтпүр каттыжыышкынының даргазына, ыраккы Мөңгүн-Тайгага партия райкомунуң бирги секретарына, СЭКП Тыва Обкомунуң секретарына, Тыва Республи-

каның арат-фермер ажил-агый болгаш көдээ кооперативтер Ассоциациязының президентизинге, Дээди Хуралының депутаттыгына, республиканың көдээ ажил-агый сайыдынга, Чазак Даргазының оралакчызынга, Кызыл кожуунуң чагырга даргазынга), үстүнде олурар даргаларның кайы хамаанчок чиг даалгаларына удурланы бээр, таарзынмаан чүүлдерин ажыы-биле айтып чугаалай бээр, кижиге бүрүзү-биле дораанна чөпшээржи чорбас мөзү бүдүштүг болгаш удуртулга-биле көрүш-туружунуң үзел-бодалының таарышпайн баргылаар чылдагааны база ында боор деп иштимде бодаар мен. «Шынын чугааларга, кижиге өштүг» деп үлегер домакта шын утка база бар болгу дег...

Журналист практикада «Шын» солунга бир дугаар парлатканым интервьюну чогуу-на Владимир Хемер-оол-биле кылганымны ам-даа бодап чоруур-дур мен. Боду база ол дугайын бо-ла сактып чугаалай бээр кижиге.

Ол Мөңгүн-Тайга району (ам кожуун дижир-дир бис) ажилдап тургаш, чедери берге, ырак-узакта ол черниң чонунга дыка хөй ажыктыг чүүлдерни

кылдырткан. Ылаңгыя ооң кылдыртып каан оруу, шапкын суглуг Барлык хемни кежилдир салдырткан көвүрүглери ам-даа ажыгдалда хевээр, чоннуң чаңгыс-ла аргыжар оруу, көвүрүглери болуп, эки кижиге тураскаал болуп арткан. Бедик даг кырынче ээргилтелип, долганып үнген орукту база ол кылдырган, мөңгүн-тайгажылар ону «чолдак орук» дижилер, а чамдык көвүрүглери «Хемер-оол көвүрүү» дээр.

Хар-назыным дөгүзе-даа, ам-даа ажилдап, Кызыл кожуун чагыргазының ийи дылда үнүп турар «Вести Кызылского кожууна» деп солунун ам 15 дугаар чыл белеткеп, парладып тур мен. Владимир Думатович кезек үеде Кызыл кожуунуң чагырга даргазына ажилдап тургаш, ол солуну 2012 чылда Россияның парлалга болгаш массалыг информация чепсектери бүрүткээр күркемтедиге албан езузу-биле быжыгладырынга база деткимчени көргүзүп, херек документилерге адын салып берген. Ооң шевергин холунуң үжүүн салган документилер сейф иштинде ам-даа чыдарлар.

Кызыл кожуунга ажилдап келгеним бо 15 чылдар дургузунда хөй-ле даргалар солусту. Оларның киржилгези, хүлээп алган шиитпир чокка мээң ажылымны оон соңгаар улам чылаары берге кандыг-даа

айтырыглар тургустунуп кээп турду. Хөй кезинде-ле ол редакцияның ажылын акшаландылары-биле холбашкан болур.

Ындыг таварылгаларда чамдык даргаларның кабинеттеринче кирери безин берге апаар. Владимир Думатович ажилдап турда, ооң кабинетке кирип, айтырыг шиитпирледип алыры белем болур. Өске даргалар ышкаш, ооң үнүп бедидип, дыңзыг чугаалап турганын кажан-даа дыңнаваан мен. Бот-боттарымысты билчир, хүндүлөжир турган бис. Чамдыкта Эрзинге бир дугаар ужурашканымысты-даа сактып, чугаалай бээр кижиге.

Амыдыралда төнчү чок дески чүве турбас деп улус чугаалажыр. Каш чылдар бурунгаар ковид деп хайлыг аарыг тыптып келгеш, хөй кижилерниң амы-тынынга четкенин билир бис. Оларның аразында Владимир Думатович Хемер-оол база бар болганын дыка хомудап дыңнадым. Бодум база ол үеде эмчиге чыткаш, ону сөөлгү оруунче үдеп шыдавайн бардым. Ол хайлыг, халдавырлыг аарыг эвес болза, эки эжим ам-даа дириг чурттап, бо чылын 75 харлаанын өөрүшкүлүг демдег-леп олурбас бе.

/ Хенче-Кара МОНГУШ,
Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы,
журнализи.

Байырлал соонда бодалдар

250 чыл бурунгаар чурттап чораан, бурун езу-чаңчылдарлыг, бойдустан уран чаяалгалыг, эчис-соруу кайгамчык күштүг, ховар буянныг, йөрээл чагыг-сөстүг, делегейге көрүжү делгем, келир үеже ужуктаан бурунгу өгбелеривис чурту — Самагалдай.

Тыва деп онзагай төөгүлүг, кайгамчык чурттуң бир булуну, төөгүдө бурун Тываның төвү чораан, төөгүлүг Самагалдай суурувус, Тес-Хем кожуунувус чоргааранчыг чер-чуртувус-ла болгай. Болуп эрткен байырлалы онза-солун, көрүштүг, бедик деңгелде эртип турарын телевизордан көрдүм.

Кожуунувустуң 100 чыл оюнда Тес дугайында дыңнааным тоолчургу чугааны сонугадым.

«Кажан Тес деп хем тыптып эгелеп турда, бичежек хемнер ону дозуп, ужуражыр деп шийтирлеп алганнар. Ужуражырда, бир дем-биле бадар деп дугурушканнар. Таңды сынындан ол хемнер Тестиң бараанын көөрге, кончуу сүргей калчаа далай дег кыза берген бадып чыдар болган. Тес ынчалдыр-ла мөөрөп-шуррап бадыпкан. Ооң күштүг агымынга четпээн безерек хемнер мынчаар чугаалажып артып калган:

— Узун Тес чаларап бадыпты. Угбавыс-даа сүр күштүг,

коргунчуг-даа-дыр. Дуңмалары бисти тоор-даа хире эвес-тир. Соонда таваар барып ужураш-кай бис аан — дижи, хорадаары хорадап, хомудаары хомудап чыдып калганнар.

Ынчалдыр Хөл-Өөжү хөректенип, Дыттыг-Хем дыңнаачаңнап, Ужарлыг-Хем улуг хая-даштан шураалыктап, Теректиг-Хем дерин чодуп, Хараалыг-Хем хараадап, Шимээлиг-Хем шимээн-дааштыг артып калганнар».

Бо тоолчургу чугааны Тес-Хем кожуунуң Чыргалаңды сумузуңуң хоочуну, алдар-аттыг малчыны чораан Серен Шимит Тайбыновичиден 1990 чылда дыңнап бижээн мен.

/ Биила СУВАНДИИ,
хоочун башкы,
Кызыл хоорай.

Эки хемчег болду

Радио, телевидениеден көрүп, дыңнап, солун-сеткүүлдерден номчуурга, Россияда бензин, солярка четчир, ооң хөй кезини чурттуң иштинге ажыглаарын Владимир Путин боду безин чугаалаан боор чүве чорду. Президент ынчаар чугаалап турда, бензин чүгле Тывада эвес, бистиң чурттуң өске-даа девискээрлеринде эвээжеп, ооң өртээ улгадып турар-дыр. Та чүге ындыг чүве? Даштыкы күрүнелерге үндүр садып турары хөй бе?

Чуртталгада мындыг болгай, өг-бүлезин, уруг-дарыын аш-чем, идик-хеп-биле четчир кылдыр хандырып алгаш, ооң соонда дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүңге, өске кижилерге эт-сеп, акша-төгөрик-биле дузалажыр. Күрүнеге база ындыг болур ужурлуг эвес бе? Баштай чурттуң чонун долуз-биле хандырып алгаш, оон артканын даштыкыже үндүр садар. Азы эрге-чагырга Президент В.Путинниң айтышкынын күүседип четтикпейн турары ол ирги бе? Бензин өртээ улгадырга, мындыг янзылыг бодалдар сагыш-сеткилге кирер боор чүве-дир.

Россияның төп девискээрлеринде бензин өртээ бистиң республикада өртээндөн барык-ла 10 рубль хире аар болду. Ону төп телевидениеде медээлерден дыңнааш, деңнеп санап көрдүм. Төп черде 1 литр бензин өртээ 57 рубль, а бистиинде 67 рубль чеде берген. Бензинни Тываже кирип сөөртүп турар болганда, ооң өртээ өзөрүн соксадыры берге херек болбайн аан. Бензин

өртээн өйлээриниң дугайында хурал-суглааларны дыңнааш, ол-даа чөгенчиг херек боор деп херекке албайн турган мен. Ынчалза-даа Владислав Ховалыг Дарганың дараа-зында шийтири мени элээн бодандырыпты. Ооң ол шийтирин эки хемчег деп билдим. 1 литр бензинниң өртээн бензин кудар станциялар каш акшага улгаттырар болдур, ооң чамдык кезини республиканың бюджетинден дуглап бээр деп чүүл херек кырында дузалыг, тодаргай хемчег-дир. Кызыл хоорайдан ыракта, кожууннарда машина-балгатыг кижилерге ол шору улуг материалдыг деткимче-дир.

Хурал-суглаага хөй чугаа-соотту эвээжеткеш, кижичонга херек кырында дузалыг шийтирини хүлээп алыры чүүлүг херек-тир. Чүгле бензин өртээнге эвес, өске-даа нарын айтырылгарга шыңгы-шыңгы шийтирлерни В. Ховалыг дарганың хүлээп аптарынга чүүлүгүнүп чор мен.

/ Олег ЧАГЖИИР,
күш-ажылдың хоочуну.

| ХООЧУННАР ХҮНҮНГЕ |

Маадыр эне — Вера Байлак

Үениң маңын доктаадыр арга чок. Шын. Ада-чурттуң Улуг дайынынга төрөөн Тывазының адын сыкпайн киришкеш, менди-чаагай ээп чанып келген тыва эки турачылар чоорту дириглерниң санындан кызырлып, уурук-сууруктап чорза-чорза, эң сөөлүндө эр-кыс ийи кижирткан турган. Кыргыз Шош-кукович Чамзырын биле Вера Чүлдүмовна Байлак олар ол.

Алдар-аттыг, эргим ынак эневис Вера Байлак 2013 чылдың июль 12-де 89 харлап бар чорааш, мөчөөн. Ол июнь 30-де аар кемдээшкин алганының уржуундан Кызыл хоорайда Республика эмнелгезиниң травматология салбырынга чок болган. Июль 15-те ону сөөлүг оруунче шериг хүндүткел-биле үдөөн. Россияны, Тываның дайынчы төөгүзүнүң сүлдө демдээ апарган херээжен кижиге хүндүткелдин онзагай демдээ кылдыр кажыыдалдың езулалын Тыва Республиканың Национал музейинге байырлыг езу-биле кылган.

Вера Чүлдүмовна Байлак 1924 чылдың декабрь 15-те төрүттүнгөн. 1943 чылда тыва эки турачыларның кавалер-жи эскадронунуң санитар инструктору болуп дайынче айттынып турда, аныяк кыстың хары чүгле 18 турган. Дайынның каржы шөлүңгө

8-ки гвардейжи дивизияның 4-кү эскадрону-биле Украина-ның Ровно-Луцк областтарын хостап, бодунуң эрес-дидимин көргүскен. Немец-фашист-тиг каржы эжелекчилерден акы-дуңмалышкы Украинаның хоорай, суурларын хостапкан. Эң каржы дирткен тулчуушкуннар соонда эки турачыларның саны көзүлдүр эвээжөөн. Ынчангаш өске күрүнелерниң хамаатыларын дайын-чаадан хостап, төрөөн Тывазынче чандырган. Вера Байлак дайындан гвардия-ның сержантызы болуп чанып келген. Фронтудан чанып келгеш, Хайыраканга көдээ совет даргалап, «Дөргүн» сүт-бараан фермазынга ажилдап турган. Ада-иезиниң ажылын уламчылап, хүндүлүг дышта-нылгаже үнгүжеге малчынап ажилдаан.

Ол каяа-даа ажилдааш, бодунуң эки турачы адын кажан-даа сыкпайн чораан. Күш-ажылдың «Кызыл тук» ордени-биле шаңнаткан, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны аттың, Республика ордениниң эдилекчизи.

Ол он ажы-төлдү — чеди кысты, үш оолду кижизидип өстүргеш, Маадыр ие атка төлөптиг болган. Өөнүң ээзи Хапылак Сарыглар арга-сүме берикчизи болбушаан, эки ада чораан.

Колхоз, совхозтар дүжүп турган үеде Вера Чүлдүмовна шудургу ажилдаан. 2002

чылда арат ажыл-агыйының малының баш саны бир муң ажып, көдээ ажыл-агый кооперативи кылдыр эде тургустунган.

В.Ч. Байлак немец-фашистерден хосташканы Украинаның Ровно хоорайга, Деражно суурга четкеш, хары черде бажын салган эки турачы эштериниң чевеглеринге төрөөн Тывазының довураан чашкан. 2010 чылда Кызыл шөлге Тиилелгениң 65 чыл оюн демдеглээн Улуг парадка фронтучу эш-өөрү-биле бир деңге киришкеш, тыва эки турачы, Кызыл шеригниң дайынчызы, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында санитарка Маадыр ие Вера Чүлдүмовна Байлак Россия-ның хөй националдыг чонунга кыйгырыгны кылган.

Эрес-дидим дайынчы, малчын, төрөөн чериниң езу-луг патриоду Вера Чүлдүмовна Байлак дугайында чырык сактышкын Тываның бүгү чонунуң чүректеринге кезээ мөңгөде артар.

/ Валерий КАРА-ООЛ,
ТР-ниң чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү, Таңды кожуунуң алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарның, Суг-Аксы суурнуң хүндүлүг хамаатызы, ТР-ниң өөредилгезиниң тергини.
Кызыл хоорай.

Ийистер бис

Төрүттүнгөш, өскөн черивис төөгүлүг ак-көк Сүт-Хөл ол-ла болгай. Кижиниң чер кырынга бодарап, төрүттүнери ховар таварылга, болуушкун. Манаваан аас-кежик ийистер өг-бүлениң өөрүшкүзү, чаагай байлакшылы, чоргааралы. Ийистерниң чуртталгазы тускай өртемчей, онзагай делегей-дир. Төрээш, азыраан ада-иезинден өске ону кым-даа билбес.

Ада-иевис — башкылар. Авам 10 ажы-төлдүг өг-бүлениң 5-ки уруу, ачам 9 ажы-төлдүг хеймер оглу болуп төрүттүнгөн. Ачавыс

Орлан-оол Кежегелигович Монгуш топтуг-томаанныг, «алдын холдуг» шевер, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, ТР-ниң хүндүлүг башкызы. Ачавыс Чылбак Чанган-оолов-на РФ-тиң хүндүлүг башкызы, Сүт-Хөлдүң хүндүлүг хамаатызы, 10 ажы-төлдүг Маадыр ие, 20 бичии чаштың эңерелдиг энези. Ол кончуг угаанныг, эрестиг, аныяксыг.

Ада-иевис бисти ажилгыр-кежээ, арыг-силиг, мөгешырак, эртем-билиглиг кылдыр өстүрүп каан, ол дээш черге чедир мөгөйип чоруур бис.

Ийистерниң бот-боттарынга хамаарылгазы өг-бү-

леге кижизидилгеден кол хамааржыр. Бис ийистер-даа болзувусса, мергежилвис аңгы: Мерген — дээди эртемниг инженер, а Чечен дээди эртемниг юрист.

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге өзөрге, дыка эки. Ада-иевис суурда мал-маганныг: инектерни, хой-өшкүнү, хаван, дагааларны тудуп, хойтпаан тип, ааржы-саржаг, курут-быштаан, чөкпекти кылып турар.

Ийистерни азыраары нарын айтырыг, эң ылаңгыя кылаштажып эгелээнде, ийи тарай кылаштажыр дижи. Ийистерниң идик-хеви буянныг, домнуг дээр. Авамдан бистиң идиктеривисти улус айтырып алгаш, домнанып-даа турган дижи. Ийис улуска ужуражырга, эки дээр, чорук-херээ чогууп, бүдөр. Бисти ававыс: «Кудуруу узун ажы-төлүм» — дээр, бистиң соовуста 4 дуңмавыс төрүттүнгөн. 10 кады төрөөн-нерниң бис 5-6 дугаары болуп чаяаттындывыс.

Бистиң ада-иевис «Ынак-шыл болгаш шынчы чорук» медальдың эдилекчилери. Чырык черге бисти чаяагаш, өстүрүп, өөредип, өглөп-баштап каан ада-иевиске черге чедир мөгөйдивис.

/ Чечен, Мерген МОНГУШТАР,
Сүт-Хөл кожуун,
Алдан-Маадыр суур.

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:
8(394-22)3-33-22
г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб 309.

**ВЫДЕЛИ
СЕБЯ ИЗ
ТОЛПЫ!**

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

**ПЕЧАТЬ НА
ОДЕЖДЕ**

РЕКЛАМА

ХУДИ
+печать

ФУТБОЛКА
+печать

**ЛЮБЫЕ
ЦВЕТА**

12+

ООО «СЗ Энергострой» срочно требуются:

- Водитель сидельного тягоча MERCEDEC-BENZ ACTROS, категории E
- машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251
- Начальник ПТО
- Мастер БСУ
- Крановщик на XCMG-XCT-25T
- Разнорабочие
- Столяр-жестянщик
- Мастер СМР

-обращаться ул.Колхозная 2а, тел.89133515140

Для заказа рекламы звоните:

8-394(22) 2-18-10

Адрес: г. Кызыл, ул. Красноармейская 100

9-ая кнопка пульта:
Утренний эфир: 7.00 — 8.00 ч.
Вечерний эфир: 18.00 — 19.00 ч.

ведущее информационное
агентство Тувы.
Публикуем только
проверенные новости

№1 общественно-
политическая газета
Республики Тува

ЕДИНСТВЕННАЯ газета
с тиражом 7 тыс. экз.
в неделю
на тувинском языке!

Жизнь Молодежи Тувы!
Культура, эфир, афиша,
истории, персоны

Детский
развлекательный журнал,
выходит ежемесячно.

Радио
"Звезда-Кызыл"

**ИЗГОТОВЛЕНИЕ
СУВЕНИРНОЙ
ПРОДУКЦИИ**

**ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ
ТЫВАМЕДИАГРУПП
ПРЕДЛАГАЕТ УСЛУГИ:**

Музыкальное поздравление
на канале «Тува 24» от 3500 рублей
(до 70 слов, 6 фотографий, 1 песня)

размещение рекламы
в сообществе ТМГ в ВК:
от 1500 рублей за пост

размещение рекламы
в газете: 1000 рублей

www.shyn.ru
Размещение: 80 рублей в день.
В месяц — 2400 руб.

Более 16 тысяч подписчиков в ВК!
размещение рекламы
в газете: 1000 рублей

размещение рекламы
в газете: от 2000 рублей

Реклама от 99 рублей

**100%
ОХВАТ
ВАШЕЙ
РЕКЛАМЫ
В ТУВЕ!**

-КРУЖКИ

-ТАРЕЛКИ

-МАГНИТЫ

-ПРИГЛАСИТЕЛЬНЫЕ

-ФУТБОЛКИ

-БЕЙСБОЛКИ

«Убса-Нур ыйгылаажы» 30 чыл оюн демдеглээн

1993 чылда 5 аңгы тускайлаттынган камгалалдыг черлерлиг Тыва Республиканың девискээринге бир дугаар Күрүнениң биосфералыг онза камгалалдыг чери «Убса-Нур ыйгылаажы» тургустунган. Алтай-Саянның бойдус камгалалынга чаа тургустунган онза тускай камгалалдыг чер улуг ажыктыг болган.

Техниктиг болгаш биологтук ажылдарның доктору, экология эртемниң профессору В.В. Бугровский космостан черни шинчилеп тыттырган түңнелинде, Россия (Тыва) биле Моолдун девискээринде чыдар онзагай хөлдү көргөш, эртем-шинчилел ажылын чорудар деп баштайгы идигни кириген. Ийи чурт сүмележип дугуруш-каш, «Шенелде Убса-Нур» деп делегей чергелиг эртем-шинчилел программа-зын ажылдап кылган.

1984 чылда эртемден В.В. Бугровскийниң удуртулгазы-биле ук программа ажылдап эгелээн. Шак ол делегей чергелиг эртем-шинчилел ажылынга 40 дээди өөрөдиглер черлериниң эртемден-нери, ажылчыннары хаара туттунган. Ол ышкаш Моолдун, Францияның,

Германияның, АКШ-тың, Канаданың, Кыдаттың, Польшаның, Швецияның эртемденнери киришкенер.

1992–1993 чылдарда ийи чурттуң девискээринге «Шенелде Убса-Нур» деп программа-биле моол болгаш россияжи эртемденнерниң катай ажылдаанының түңнелинде, Тываның девискээринге «Убса-Нур ыйгылаажы», а Моолдун — «Увс-Нуур бассейни» тургустунган.

1997 чылда шак бо девискээрниң агаар-бойдузу, аң-меңи, оът-сигени чер аайы-биле өскерлип турар, тускай болгаш катап-татаптынмас ховар, онзагай, чараш боорга биосфералыг деп эрге-байдалды тывыскан.

2001–2003 чылдарда Юнеско аттыг бүгү делегейниң бойдус камгалалының өңчүзүнүн даңзызынче ийи чурттуң девискээринде турар бойдус камгалалдыг чер «Убса-Нур ыйгылаажы» кирген.

2000 чылдың апрель 21-де Россия Федерациязының Чазаның 372 дугаарлыг доктаалыга үндезилээш, «Убса-Нур ыйгылаажының» девискээрин улгаттырган. Тываның бойдус камгалалдыг черлериниң даңзызынче Өвүр, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннарның девискээринде турар онзагай бойдус камгалалдыг черлери немешкен.

2011 чылдың май 31-де камгалалдыг ийи черниң девискээринге бойдустан тускай, онзагай чаражын камгалап, кадагалап арттырар сорулга-биле РФ-тиң Чазаның болгаш Моолдун Чазаның аразында делегей чергелиг чөпшээр-жилге керээ чардынган. Амгы үеде 9 аңгы тускайлаттынган камгалалдыг черлерлиг: Эрзин кожуунда Цугээр-Элс, Ямаалыг, Улар; Тес-Хем кожуунда Арыскангы, Орукку-Шынаа; Өвүр кожуунда Убса-Нур, Бай-Тайга кожуунда Кара-Хөл; Мөңгүн-Тайга кожуунда Мөң-

гүн-Тайга; Сүт-Хөл кожуунда Хан-Дээр.

Тускай камгалалдыг черлерниң девискээринче кирерде, чөпшээрелдиг болур. Чөпшээрелди Күрүнениң онза камгалалдыг чери «Убса-Нур ыйгылаажындан» алып.

2023 чылдың сентябрь 14-те «Алдын-Булак» этно-культурлук комплекске «Убса-Нур ыйгылаажы» онза камгалалдыг черниң 30 чыл оюнга тураскааткан делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эрттирген.

Делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияга РФ-тиң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызындан, бойдус камгалалының талазы-биле ажылдап чоруур албан черлеринден, ТР-ниң аңгы-аңгы яамы-ларындан болгаш ведомстволарындан төлээлер база Россияның болгаш Моолдун эртемденнери киришкен. Оларның аразында 4 эртем доктору болгаш 7 кандидат, 2 аспирант, 10 эртем ажылдакчылары дээш ниитизи-биле 60 киж киришкен.

Илеткелдер-биле таныжып, сайгар-ганының түңнелинде, конференция-

ның киржикчилери санал-оналдарын берип, түңнел протоколду тургускан. Киржикчилерниң берген арга-сүмези, саналдары эртем болгаш экологтук чырыдыышкын, бойдус камгалалының тускайлаттынган онзагай камгалалдыг черлерниң ажылының сайзыраарына дузалыг. Ол ышкаш Россияның бойдус камгалалы чаа бедик деңгелче үнеринге идигни берип турар.

Эртем-практиктиг конференция-биле чергелештир сентябрь 13–17 хүн-неринде Кызылда Туризм бажыңына «Убса-Нур ыйгылаажының» тускайлаттынган бойдус камгалалдыг черлериниң чуруктарының делгелге-зи болуп эрткен. Бо чуруктар эрткен 2022 чылда Москваның Күрүнениң Дарвин музейинге база Минусинск хоорай-ның Мартынов аттыг чурт-шинчилел музейинге делгеттинип турган. Ам келир чылын Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга чаартылгалар-лыг чуруктар-биле делгелгеге киржир сорулгалыг бис.

/ Экочырыдыышкын килдизи.

| ХООЧУННАР ХҮНҮН УТКУШТУР |

Төөгүзү онзагай байлак

2003 чылда Чадаана хоорайга Хоочуннарның болгаш инвалидтерниң бажың-интернады ажилдап эгелээн. Ол-ла чылын Тыва Чазактың доктаалы-биле бригадир Араик Айвозянның удуртулгазы-биле ээн кагдынган 16 квартиралыг чуртталга бажыңын 75 өрээлдиг бажың-интернат кылдыр эде кылган.

Бажың-интернаттың бир-ги удуртукчузунга Владимир Комбуй-оолович Монгушту томуйлаан. Бирги ажилчыннарынга: Мерген Опеенович Монгуш, Роман Токаевич Куулар, Айлаң Кызыл-ооловна Куулар, Элла Васильевна Монгуш, Өнермаа Александровна Ооржак, Роза Намчал-ооловна Делгер-оол, Руфа Шактаановна Ондар, Амина Кайгал-ооловна Монгуш олар хамааржыр.

2006 чылдың декабрь айда бир-ле дугаар 12 чурттакчыны интернатка хүлээп чыттырган. 2007 чылда хоочун чурттакчыларның саны 75 четкен.

Амгы үеде хоочуннар бажың-интернадында 28 ажилдакчы бар. Олар мергежилин аайы-биле ажилын эки күүседип, шударгу ажилдап, шаңнал-макталдарга төлөптүг болуп турары өөрүнчүг.

Ында чурттап турар хоочуннар болгаш инвалидтерниң саны 56 кижи. Оларның аразында эрес-кежээ, идепкейжи, ат-алдарлыг хоочуннарывыс эвээш эвес.

Минчинмаа Семис-ооловна Сарыглар — «РФ-тиң культуразының тергилни» деп дээди шаңналдың эдилекчизи. Ол Чыраа-Бажы сумузунда уран чүүл төвүнге 42 чыл ажилдаан.

Долзат Мартан-ооловна Сат — Белеткел конторазына эът, кеш, дүк, ногаа аймаа хүлээр складтарга хөй чыл-

дарда ажилдаан, «Коммунисттиг күш-ажылдың тергилни», «Садыг шугумунуң тергилни» аттарның эдилекчизи.

Александр Сундуевич Донгак — орук черинге 10 чыл ажилдаан, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи. Ол интернаттың хоочуннар даргазы, «Авамга тураскааттым» деп ыры мөөрейиниң тиилекчизи.

Алдын-Уруг Сувановна Дондук — 1990–2010 чылдарда Чадаана хоорайның Хоочуннар эвилелиниң даргазына ажилдаан. Интернатты тургузарына арга-сүмени берип, үлүүн кириштирген хоочунувус.

Валентина Мортукеевна Монгуш — Ийме сумузунуң «Карл Маркс» совхозка үр үе дургузунда поварлап, садыг-жылап ажилдаан, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи. Ол интернаттың база бир идепкейжизи, эрес-кежээ хоочуну.

Бирги удуртукчузу Владимир Комбуй-оолович Монгуш «Тыва Республиканың болгаш Россияның күш-культура болгаш спорттун тергилни», «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» аттарның, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медальдың, «Социал күш-ажыл камгалалының тергилни», «Чөөн-Хемчик кожуунуң хүндүлүг хамаатызы», «Тыва хүрештиң дириг эртинези», «Тыва чоннуң чор-

гааралы» деп шаңналдарның эдилекчизи.

Хоочуннар бажың-интернадының коллективи дыка демниг. Олар гараж, контора, чунар-бажың, фонтан, уран чүүл көрүлдери эрттирер чайгы сцена, беседка, теплица дээш өске-даа ажыктыг чүүлдерни боттарының күжү-биле кылып алганнар. Коллективтиң эки ажилдаанының түңнелинде 2012, 2013, 2016, 2017, 2020 чылдарда «Тыва Республиканың эң-не тергилни кырганнар болгаш инвалидтер интернады» деп дээди шаңналды, хүндүлел бижикилер болгаш 100 муң акшага ийи удаа төлөптүг болган.

Бажың-интернаттың девискээринде янзы-бүрү кат-чимис, ногаа аймаан тарып олурткан. Ында яблок, слива, ранетка, вишня, чодураа, долаана, персик болгаш ыткады, кызырак-караа, инекараа, малина дээш өске-даа ногаа-чимис аймаа өзүп турар. Оларның эки дүжүдүнден янзы-бүрү вареньеелер, дузаан кылыгылары-биле хоочуннарга амданныг, хоолулуг аъш-чемни кылып берип турар.

Чадаананың бажың-интернады бүгү Россияның тергилниер номунуң даңзызынче кирген. 2014 чылдан тура «Узун назынче базым» деп ажилды шударгу чорудуп келгениниң түңнелинде, бо үеге чедир хоочуннарывыстың кадык байдалы экижи, узун назынныглар саны чылдан чылче көвүдөп турар.

Удавас байырлар Хоочуннар хүнүн таварыштыр Чадаананың бажың-интернадының удуртукчузунуң болгаш ажил-

дакчыларының мурнундан хоочуннарывыска каң дег быжыг кадык-шылды, арын-шырайына хүлүмзүрүг кезээде чайынналып чоруурун, ол ышкаш салгалдарга чагыг-сүмезин берип, амыдырал-чуртталганың балалбас төөгүзүн арттырып, каткы-хөгүү, узун назынны күзедивис.

/ Чадаананың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернады.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КААКол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каът 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —

2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык,

А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албанның Енисей эргелели
«Шын» солунну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.

Бүрүткел дугаары —

ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге

парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадыгылары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:

хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2660 кезек2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10